

Verlichting, Verzuiling, Vorst en Vaderland

Nieuw licht op Nederland in de afgelopen tweehonderd jaar

De Academische Boekengids 56, mei 2006, pp. 13-17.

Niet alleen de spreekwoordelijke consensus maar juist de invloed van pregnante persoonlijkheden bepaalde in grote mate de ontwikkelingen in de polder. Dankzij een grootscheeps onderzoeksproject is de kennis over het ontstaan van Nederland als moderne staat nu aanzienlijk verrijkt - en genuanceerd.

'Nederland is toch een ander land dan we dachten.' Sinds 2002, het jaar van de door Pim Fortuyn ontketende revolutie, is dat vaak gezegd. De naweeën van diens verbijsterende opkomst en ondergang zijn nog te voelen en velen worstelen met het duiden van de gebeurtenissen. Achter de stofwolken van het recente politieke gewoel voltrekt zich intussen onopgemerkt een kleine wetenschappelijke revolutie in de geschiedschrijving van Nederland: een grootschalig historisch onderzoeksproject over de periode vanaf 1815 doet 'een ander land dan we dachten' opdoemen. Dit door NWO rijkelijk gesubsidieerde project 'de Natiestaat', waaraan ook tal van universiteiten hun steentje bijdroegen, heeft tot nu toe twaalf boeken van veelal jonge auteurs voortgebracht.

Dat leverde zoveel verrassends op dat we kunnen spreken van een werkelijk nieuwe visie. Zo is er nu eindelijk een goede monografie over het (negentiende-eeuwse) conservatisme, lange tijd een sterk verwaarloosde politieke stroming. Sinds kort staat die weer in de belangstelling. Zoals Ronald van Raak in *In naam van het volmaakte* uitlegt, hoeft het niet te verbazen dat zo'n boek lang op zich liet wachten; historici hebben immers een afkeer van marginale verschijnselen. Maar wie een beweging die niet doorgroeide tot een politieke partij met een betekenisvolle uitstraling als marginaal kwalificeert, doet onrecht aan de interessante en maatschappelijk belangrijke aspecten die ook binnen het conservatisme een rol hebben gespeeld en dat nog steeds doen.

Van Raak komt tot een overtuigende herwaardering van het fenomeen, niet als politieke methode of denkwijze die ons tegenwoordig dierbaar zou moeten zijn, maar als alternatief voor exclusief denken in termen van partijen die het volk slaafs volgen en zo hun legitimatie verkrijgen. Politiek bedrijven met 'het volmaakte' voor ogen, vanuit een wezenlijk pessimistisch mensbeeld, kan een passend antwoord vormen op actuele vragen, zonder het enige voorgeschreven recept te zijn. In de negentiende eeuw verdiende het zijn plaats als soms 'conciliante', soms polariserende denkrichting tegenover de liberale. Nooit helemaal van het toneel verdwenen, doet het zich de laatste tijd weer wat nadrukkelijker gelden. Dat er redenen zijn ons te verdiepen in zijn vroegere vorm hoeft dan geen betoog.

In *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard* - deze op het eerste gezicht raadselachtige titel verwijst naar vier fictieve personages die in een geschrift van 1814 gezamenlijk de tijdgeest vertegenwoordigden - beschrijft Jeroen van Zanten de constitutionele debatten in de post-Napoleontische periode. Alom heerste de geestelijke worsteling, vanwege de lange jaren van patriottisme en steun aan het Franse bewind (een vorm van 'landverraad' of tenminste vaandelvlucht, voor wie het zo wilde zien) die men achter zich had gelaten. Kon er nog inspiratie uit worden geput, of moest men het verleden gegeneerd de rug toekeren? De stemming doet sterk denken aan het tijdvak van consensus na de Tweede Wereldoorlog. Zoals in veel geschiedschrijving van de 'jaren vijftig' van de twintigste eeuw de spruitjeslucht is gaan overheersen, zo zijn ook in de literatuur over de jaren 1813-1840 saaiheid en restauratiezucht bovenmatig onderstreept.

Herstel, ja, maar heerste er inderdaad zoveel harmonie? Van Zanten kijkt achter de façade en ziet een levendig debat, over wezenlijke tegenstellingen en met grote machtsbelangen. Dat de middelpuntzoekende krachten het meestal wonnen was logisch: Nederland, dat zeker nog geen uitgekristalliseerde natiestaat was, kon het zich niet veroorloven de hervonden eenheid op het spel te zetten. Niettemin was er volop strijd, zoals over het kiesrecht en de invloed van de koning. Hoe ver reikte diens verantwoordelijkheid en hoe ver die van zijn ministers?

Nadat België zich in 1830 los van Holland had verklaard, waren er weer nieuwe redenen voor geforceerde eendracht. Met de populariteit van het nationaal symbool bij uitstek, koning Willem I, ging het echter snel bergafwaarts naarmate zijn ontoegeeflijkheid jegens de Belgen de Nederlandse schatkist meer uitputte. Dat was ook het moment waarop controverses tussen protestanten en katholieken (die vaak de leiding hadden in het fiscaal protest) opeens weer scherp naar voren kwamen. In deze periode ontwikkelden zich nieuwe vormen van politiek bedrijven en werd de grondslag gelegd voor de 'democratische revolutie' van de jaren 1840-1848.

'DOOR PRECIES OP HET GOEDE MOMENT MET HET JUISTE WOORD TE KOMEN,
GEGAARD AAN HET WELKOME GEBAAAR, VERHIEVEN MENSEN ALS THORBECKE,
KUYPER EN DEN UYL ZICH TOT WARE LEIDERS.'

In 1848 werd – ondanks de frisse tegenzin van Willem II – het principe van parlementaire soevereiniteit in de relatie met koning en ministers in de grondwet vastgelegd. Na enkele machtsconflicten tussen Kamer en regering in 1866-1868 werd Nederland een serieuze democratie. De koning, Willem III inmiddels, liet zijn dromen over machtsherstel voor de monarch langzaam maar zeker voor wat ze waren en bond definitief in. Sterke politieke leiders die de kunst van Thorbecke hadden afgekeken, traden naar voren. Het volk liet zich mobiliseren in de eerste partijen. Vooral deze periode, vanaf het midden van de negentiende eeuw tot de ‘Pacificatie’ van 1917-1918, vroeg om nader historisch onderzoek. Een passend en gelukkig ook welluidend antwoord vormen het misschien wat al te kloek uitgevallen boek over de kiesrechtstrijd van Gert van Klinken (*Actieve burgers*) en de boeiende studies van Christianne Smit over belastingheffing (*Omwille der billijkheid*), van Dirk Jan Wolffram over de sociale politiek (*Leven vrij van wat neerdrukt en beklemt*), van Ido de Haan over de inhoud en de werking van de politiek in het algemeen (*Het beginsel van leven en wasdom*) en van Hanneke Hoekstra over de morele component van de natievorming (*Het hart van de natie*).

Typerend voor het vernieuwende karakter van de door de Wereldbibliotheek uitgegeven serie over de Natiestaat – en een enkel ander recent verschenen boek dat hier wordt besproken – is niet zozeer de synthese van bestaande geschiedschrijving of de verwerking van nieuw archiefmateriaal. Natuurlijk wordt onze eeuwige honger naar kennis mede gestild door het opdelven van tot dusver onbekende feiten. Maar het belang van deze werken ligt vooral in het andere perspectief op politiek, als (haast) een vorm van kunst.

De uitkomst van de processen die het moderne Nederland hebben geschapen, is misschien wel meer bepaald door de manier waarop conflicten zijn uitgevochten dan door inzet en doel. De rol van individuen was daarbij cruciaal. Hoe creëerden zij een achterban voor zichzelf? Hoe mobiliseerden zij die en hielden zij de spanning erin? Hoe werden zij ‘de samenvatting van een beweging’? Henk te Velde heeft in zijn al snel klassiek geworden bijdrage aan de Natiestaatreeks (*Stijlen van leiderschap*) het geheim van het charisma van mensen als Thorbecke, Kuiper en Den Uyl ontleed. Kern van hun meesterschap was het vermogen zichzelf tot de maatstaf voor waardige politiek te maken. Hun verheven politieke doelen gingen de agenda vormen voor een grote groep aanhangers. Door precies op het goede moment met het juiste woord te komen, gepaard aan het welkome gebaar, verhieven zij zich tot ware leiders.

Christianne Smit toont zich duidelijk door Te Velde geïnspireerd in haar proefschrift over de invoering van de (rijks)inkomstenbelasting. Indië leverde in de tweede helft van de negentiende eeuw een slinkend bedrag aan directe baten op. De staat, nu bestuurd door verlichte en sociaal ingestelde burgers, nam steeds meer interventietaken op zich. Er was dus geld nodig; veel geld. Tegen gigantische oppositie in dreef Pierson (minister van Financiën in het kabinet Van Tienhoven/Tak van Poortvliet) mede dankzij een persoonlijke stijl zijn belastinghervormingen door. Nederland had er een *Vereeniging tot het Weigeren van Belastingbetaling* aan te danken, maar ook een fundament voor de verzorgingsstaat.

Dezelfde Pierson, die in de tot nu toe verschenen delen van het *Biografisch Woordenboek van Nederland* nog steeds geen lemma waardig is bevonden (Lou de Palingboer wel), speelt een prominente rol in Dirk Jan Wolfframs *Leven vrij van wat neerdrukt en beklemt*. Ook Wolffram zet hem neer als een typische vertegenwoordiger van een heel nieuwe stijl van (liberale) politiek bedrijven. Waar vroeger een minister een wetsvoorstel introk als er geen steun voor bleek te zijn, gingen Pierson en zijn soortgelijken soepel en geduldig onderhandelen tot de tegenpartij erbij neerviel. Mede door deze aanpak kon Nederland rond de eeuwwisseling beschikken over een Ongevallen- en een Woningwet.

Nieuw aan Wolfframs studie is een zorgvuldig gecomponeerde kenschets van Pierson als regisseur achter de schermen. Werkelijk *vernieuwend* is zijn stelling dat wat Pierson bereikte, anders dan het gevestigde historische beeld suggereert, niet getuigde van een toenemende hang naar etatisme (staatsinterventie). ‘Gemeenschapszin’ is bij Wolffram het sleutelwoord. Dat doet juist niet aan de staat denken, maar aan particulier initiatief en vormen van corporatisme. Wat de staat niet kon of mocht doen, dienden groepen van individuen met staatshulp zelf te regelen. Dit idee bleef dominant zolang confessionelen en progressieve liberalen het in wisselende onderlinge krachtsverhoudingen in Nederland voor het zeggen hadden. Voor zover ‘de overheid’ interveniërend naar voren trad, was het eerder de lokale overheid dan de landelijke.

Er zit flink wat licht tussen de visie van Wolffram en die van Bert Wartena, schrijver van *Vader van de verzorgingsstaat*, een (buiten ‘de Natiestaat’ om totstandgekomen, maar de uitgangspunten wel ter harte nemende) biografie van H. Goeman Borgesius, de Groninger liberale politicus die de auteur zonder aarzeling als architect van de verzorgingsstaat op een voetstuk zet. Misschien lopen de opvattingen van beide auteurs in wezen minder uiteen dan hun werkwijze en behoefte aan theoretische analyse, maar een feit is dat in Wartena’s zeer leesbare boek weinig aandacht uitgaat naar principiële liberale distantie van staatsinterventionistische neigingen.

Goeman Borgesius, ‘in staat en bereid tot het sluiten van compromissen’, was dan geen drammer, de ‘eenheid van beleid’ vergde in zijn ogen wel dat de staat particuliere verplichtingen verving door publiekrechtelijke. Hij was een doener die misstanden wilde aanpakken. Als de staat nodig was om het probleem op te lossen, dan moest het de staat zijn die in actie kwam. Eventueel mocht ook de gemeentelijke overheid uitvoerder of toezichhouder van beleid zijn, mits het doel werd bereikt: ‘Het had er alle schijn van dat Goeman Borgesius goochelde met het gemeente- en het rijksbelang al naar gelang

het hem uitkwam.' Dit is bepaald iets anders dan wat Wolfram de liberalen laat denken en doen.

Hoekstra's *Het hart van de natie* vult een belangrijke lacune door een aantal morele categorieën in de politieke strijd grondig uit te werken. Dit boek schenkt daardoor veel aandacht aan vrouwen, dus aan de helft van de bevolking die deze hele periode nodig heeft om een begin van politieke macht te verwerven en bovendien zaken aan de orde stelt die het mannenoog anders bekijkt of überhaupt negeert. De auteur, die haar achtergrond als letterkundige in tal van verwijzingen naar romanliteratuur laat doorschemeren, betitelt Abraham Kuyper terecht als 'makelaar in moraliteit'. Maar zij toont ook nog eens duidelijk aan dat diens moraal op allerlei manieren extreem beperkt bleef tot alles wat in de gereformeerde saamhorigheid paste. Met moderne middelen bevochten emancipatie mocht dan het doel zijn, over de emancipatie van vrouwen had Kuyper ideeën die ver verwijderd waren van wat zijzelf ambieerden. Boeiend is ook wat Hoekstra over de aard van het door Kuyper zo fel bestreden liberalisme zegt. In een vergelijking met de situatie in Engeland stelt zij de grote mate van 'verlichting' in de kring van Nederlandse liberalen tegenover de meer populistische Britse variant. Zij gebruikt dit verschil als verklaring voor het feit dat anders dan in het volkse Groot-Brittannië, in Nederland de doodstraf wel kon worden afgeschaft.

Niet alleen hoe Nederland werkt, maar ook wat het is - in de strikte zin: waar lopen de grenzen? - kreeg van 'de Natiestaat' de nodige aandacht. Limburg bijvoorbeeld: het noemt zich in toeristische folders graag 'ons eigen buitenland', maar niet iedereen is zich bewust van de kern van waarheid in deze kreet. Pas in de loop van de negentiende eeuw ging deze provincie con amore tot onze natiestaat behoren. Tot 1867 was Limburg nog lid van de Duitse Bond en had het zetels in de *Nationalversammlung*. Daardoor bevond het zich in feite op een grensvlak tussen drie staatsverbanden: het Duitse, het Belgische (waarvan het na de Belgische afscheiding deel had uitgemaakt en waaraan het soms nostalgisch terugdacht) en het Nederlandse.

In zijn fraaie werk over Limburgse politici in Den Haag (*Aan Vorst en Vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet*, naar een uitspraak van Gerard Johan de Rijk - een vooraanstaand Limburgs Eerste-Kamerlid uit 1849) schetst Eric Lemmens het wankele evenwicht dat met het Verdrag van Londen van 1839 was ontstaan. Naast de 'Nederlandse gezindheid' bleef er nog lange tijd een vorm van separatisme bestaan. Uiteraard werd dit door de koning en diens noordelijke, maar ook zuidelijke bondgenoten zo veel mogelijk tegengegaan. In dat verband ontzag men zich zelfs niet een Nederlandse variant van *gerrymandering* ('kieswetgeografie' of 'politieke aardrijkskunde') te bedrijven. Steden als Maastricht, waar veel protestanten woonden, en Venlo, dat relatief intensieve contacten met het noorden onderhield, moesten als enkelvoudige districten een buffer tegen de separatisten vormen.

Lemmens' dissertatie maakt meer dan duidelijk hoe weinig vanzelfsprekend ons land als geografisch-staatkundige entiteit nog heel lang is geweest. Verdragen die een oorlog beslechten, creëren geen natiestaat. Er moest nog veel water door de Maas stromen voordat de rest van het land en de provincie zich definitief tot elkaar bekeerden - zo dat proces al is voltooid. Pas met het ontstaan van een in eenheid opererend katholiek blok in de Eerste en Tweede Kamer verdween een groot deel van de Limburgse onrust, ook al boterde het bepaald niet tussen de Limburgse afgevaardigden en Herman Schaepman, de drijvende kracht achter de katholieke partijvorming. In dat kader was het althans voor de *katholieke* Limburgers gemakkelijker zichzelf te zijn en tegelijk voor het Limburgse belang op te komen. Men werd dan tenminste niet meteen van chauvinisme of particularisme verdacht. Het aantreden van de eerste Limburger als minister-president (Charles Ruijs de Beerenbrouck in 1918) bekroonde deze ontwikkeling.

'HET WAS MEDE AAN HET ONTSTAAN VAN ZUILEN TE DANKEN - OF ZO MEN WIL TE WIJTEN - DAT HET IDEE VAN PROPORTIONALITEIT TEN SLOTTE VELD WON, EN DAARMEE HET PRINCIPE VAN ALGEMEEN KIESRECHT.'

Uit Van Klinkens studie valt op te maken dat dit cultureel heterogene Nederland eigenlijk zijns ondanks algemeen kiesrecht kreeg. Alle partijen vonden het aanvankelijk belangrijker dat goede maatstaven werden gehanteerd voor de geschiktheid van personen om als kiezers te fungeren, dan dat de Kamer 'representatief' zou zijn samengesteld. Het was mede aan het ontstaan van zuilen te danken, of zo men wil te wijten, dat het idee van proportionaliteit ten slotte veld won, en daarmee het principe van algemeen kiesrecht. Een aantal partijen verkeek zich op de gevolgen. Enkele hadden zich rijk gerekend, andere arm. Hetzelfde geldt voor de effecten van de afschaffing van het districtenstelsel.

Het boek van Van Klinken heeft grote actualiteitswaarde voor de huidige discussie over de herinvoering van zo'n stelsel. Weliswaar lijkt het electoraat van vandaag nog maar in weinig op dat van een kleine eeuw geleden, maar wie een beetje moeite wil doen, kan de na- en de voordelen van een stelselwijziging uit de geschiedenis afleiden. Een enkel- of meervoudig districtenstelsel, of een districtenstelsel binnen een systeem van evenredige vertegenwoordiging, zal spanning en verrassing brengen in de politiek.

Wie dat overweegt, zou zich echter eerst moeten afvragen of Nederland daarvan recentelijk geen overdosis heeft gehad. Niet alle 'betrokkenheid' van de kiezer staat wat haar betekenis voor het democratisch proces betreft op gelijke hoogte. Koen Vossens *Vrij vissen in het Vondelpark*, een boek dat de kleine partijen van voor 1940 behandelt, bevat vele waarschuwingen voor mensen met neigingen om het spannende karakter van politiek als een democratische eis te verabsoluteren. Nieuw, soms

ontwapenend, vaak boeiend, maar vaker nog riskant waren de partijtjes die steeds maar zeiden wat zij dachten en een enkele keer ook deden wat zij zeiden. Dat zij de grote partijen met hun oppositie aan linker- of rechterzijde scherp hielden, was misschien een verdienste. Toch kwam hun bijdrage aan de Nederlandse politieke cultuur per saldo neer op het voeren van twijfels over democratische waarden. En dat terwijl zij meestal waren opgericht onder het motto dat de democratie versterkt moest worden. Het geringe allooi van hun vaak door frustraties gedreven leiders was debet aan deze typische vorm van contraproductiviteit.

Het andere Nederland dan wij dachten te kennen, opdoemend uit de reflectie van 'de natiestaat', was niet per se slechter dan dat van nu. Maar wie meent dat de geschiedenis uit progressie bestaat, leert de betrekkelijkheid van dat idee ten overvloede uit dit project kennen. Het boek van Ido de Haan over 'de constitutie van de Nederlandse politiek' in de negentiende eeuw, met daarin een scherpe vergelijking met allerlei tendensen in onze tijd, dankt zijn leerzaamheid mede aan De Haans betrokkenheid bij de viering van 'honderdvijftig jaar Grondwet van 1848'. Het nadenken over wat lang geleden is gerealiseerd, in de context van wat werd beoogd en wat later feitelijk is gebeurd, heeft hem geen nostalgisch betoog ingegeven. Wel respect voor de grondleggers van Nederland als een parlementaire democratie. Zij beschouwden zichzelf als verlichte hoeders van het algemeen belang en vatten hun werk buitengewoon serieus op.

Voor de consequenties die zij daaraan verbonden, kunnen tot voorbeeld strekken. Wat je opbouwt, breek je niet meteen weer af. De rechtsstaat geldt voor iedereen, niet alleen voor degenen die over macht, aanzien of geld beschikken en het juiste geloof aanhangen. Met politieke of culturele uitsluiting van groepen in de marge wordt het tegendeel bereikt van integratie in de democratische samenleving. In het kader van de voortgaande verzuiling keerden verscheidene groepen zich tegen de morele eenheid van de natie. Maar grondwet en politieke cultuur stelden duidelijke grenzen aan die ontwikkeling. Voldoende duidelijk in ieder geval om iedereen in tijden van nood de weg terug te laten vinden. De burger of organisatie die zichzelf, of anderen, buiten die orde plaatst, wordt nog altijd teruggefloten. Als men tenminste luistert.

Doeko Bosscher is hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Besproken boeken:

Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet - Limburgse politici in Den Haag 1839-1918
door **Eric Lemmens**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2004.
455 pag., € 37,50

Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918
door **Gert van Klinken**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2003.
685 pag., € 39,90

H. Goeman Borgesius (1847-1917), vader van de verzorgingsstaat - Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland
door **Bert Wartena**
Aksant. Amsterdam 2003.
400 pag., € 25,00

Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet-Den Uyl
door **Ilja van den Broek**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2002.
280 pag., € 29,90

Het beginsel van leven en wasdom - De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw
door **Ido de Haan**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2003.
286 pag., € 29,90

Het hart van de natie - Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919
door **Hanneke Hoekstra**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2005.
237 pag., € 28,50

In naam van het volmaakte - Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.

door **Ronald van Raak**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2001.
269 pag., € 27,50

Leven vrij van wat neerdrukt en beklemt - Staat, gemeenschap en sociale politiek 1870-1918

door **Dirk Jan Wolffram**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2003.
206 pag., € 24,90

Omwille der billijkheid - De strijd over de invoering van de inkomstenbelasting in Nederland

door **Christianne Smit**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2002.
362 pag., € 34,90

Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard - Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840

door **Jeroen van Zanten**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2004.
448 pag., € 34,90

Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl

door **Henk te Velde**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2002.
316 pag., € 31,90

Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging

door **Jasper Loots**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2004.
292 pag., € 29,90

Vrij vissen in het Vondelpark - Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940

door **Koen Vossen**
Wereldbibliotheek. Amsterdam 2003.
319 pag., € 31,90